

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.1.143>

NURAY ƏLİYEVƏ

ŞİVƏLƏRDƏ SƏS ARTIMI HADİSƏSİ (Naxçıvan şivələrinin materialları əsasında)

Məqalədə Naxçıvan şivələrində baş verən səs artımı hadisəsi araşdırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, Naxçıvan şivələri fonetik hadisələrin özünəməxsus nümunələri ilə olduqca zəngindir. Səs artımı da şivələrdə çox geniş şəkildə təzahür edir və sözün müxtəlif məqamlarında özünü göstərir. Həm sait, həm də samit səslərin artımının əsas yaranma səbəbi türk dillərinə xas olan sait və samit səslərin ardıcılığının gözlənilməsi prinsipidir. Sait səslərin artımı daha çox qoşasamitli sözlərdə baş verir və həmin sözlərin dilimizin tələffüz qaydalarına uyğunlaşmasına xidmət edir. Naxçıvan şivələrində a, ı, i, u, ü saitlərinin artımı daha çox müşahidə olunur. Samitlərdə isə sözün əvvəlinə, ortasına və sonuna h, y, b, g, v, t, n, m, x səslərinin artımı baş verir. Əslində, dialekt və şivələr dil tarixinə aid faktları mühafizə edən əsas mənbə olaraq səs artımı nəticəsində burada sözlərin qədim şəkli qorunub saxlanmışdır. Yəni sözlərdə samit artımından deyil, tarixən mövcud olub sonra ədəbi dildə düşən samit səslərdən danışılır.

Açar sözlər: fonetika, şivə, fonetik hadisələr, səs artımı.

Giriş. Naxçıvan şivələrində də dilimizin digər şivələrində olduğu kimi fonetik hadisələr geniş yayılmışdır. Bu hadisələr şivələrin fonetikasının özünəməxsusluğunu səciyyələndirir və burada ədəbi dilimizdən fərqli bir çox cəhətlər üzə çıxır. Şivələrimizdə baş verən fonetik hadisələr qədim dil hadisələrini də özündə yaşadır və bu baxımdan onların öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin şivələri üçün xarakterik olan assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza, eliziya, metateza hadisələri Naxçıvan şivələrində də özünü göstərir. Burada dilimizin digər şivələri ilə ortaq cəhətlər olsa da, sırf bölgə şivələri üçün xarakterik maraqlı hadisələr də müşahidə edirik.

Naxçıvan şivələrində səs artımı geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir və müxtəlif məqamlarda özünü göstərir. Bölgə şivələrində sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında müxtəlif səslərin əlavəsi müşahidə olunur. Səs artımı hadisəsindən bəhs edərkən H.Mirzəzadə yazır: “Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı göstərir ki, dilimizdə olan hər hansı bir sözün daxilində eyni hecəda iki sait və iki samit səs bir vaxtda yan-yanı işləmə bilmir. Bu xüsusiyyət təxmini bütün türk dillərində ümumi bir hal sayılır” [11, s. 30]. Ona görə də bu hadisənin yaranma səbəbi türk dillərinə xas olan sait və samit səslərin ardıcılığının gözlənilməsi prinsipidir. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, şivələrdə də səs artımı hadisəsi həm sait, həm də samit səslərlə bağlıdır.

Saitlərin artımı

Söz əvvəlinə saitlərin artımı. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hadisəyə proteza da deyilir. Söz əvvəlinə saitlərin artımı hadisəsi Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Naxçıvan şivələrində də bu hadisə müxtəlif hallarda baş verir. Alınma və tələffüz baxımından dilimiz üçün xarakterik olmayan sözlərdə (əvvəlində qoşa kar samit yanaşı işləmə, r və ş səsləri ilə başlayan sözlərdə) sözün əvvəlinə müxtəlif sait səslər artırılır. “Birincisi, Azərbaycan dilinin fonetik qaydasına görə sözün əvvəlində iki kar samit gələ bilməz. Məhz buna görə də dilimiz kar səssizlərlə başlayan sözləri öz fonetik qayda-qanunlarına tabe edərək bunlardan əvvəl bir qapalı səslə əlavə edir. İkincisi isə st, sk, sp, şk səssizləri ilə başlayan heca tipləri Azərbaycan dilində yoxdur. Məhz buna görə də dilimiz bunları heca tiplərinə uyğunlaşdırmaq üçün bu səssizlərdən əvvəl səslə əlavə edir” [12, s. 36].

Naxçıvan şivələrində söz əvvəlinə sait səslərin artımını bir çox hallarda müşahidə etmək olur:

Sözlərin əvvəlinə i səsinin artımı. Bu hadisə müxtəlif fonetik şəraitlərdə baş verir. Qoşa samitlə başlayan alınma sözlərdə:

Söz st səsləri ilə başlayanda: isdol “stol”, isdaxanovçu “staxanovçu”, isdakan “stəkan”, isdaj “staj” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz).

Söz sk səsləri ilə başlayanda: isqamiya “skamiya”, isqilat “sklad”, iskivazniyak “skvoznyak” (əksər şivələrdə).

Söz sp səsləri ilə başlayanda: isbirt “spirt”, ipişqa “spiçka”, isbiral “spiral”, isbor “spor” (Babək, Culfa, Şahbuz, Şərur).

Söz şp səsləri ilə başlayanda: işbiris “şpris”, işbiyon “şpion”, işbabalqa “şparqalka”, işbakel “şpakel” (əksər şivələrdə).

Söz şt səsləri ilə başlayanda: işdat “ştat”, işdanq “ştanq”, işdraf “ştraf” (Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz).

Söz şk səsləri ilə başlayanda: işqab “şkaf” (əksər şivələrdə).

“Spirt, stol, şkaf kimi sözlər birhecalı olub, Azərbaycan dili heca tiplərinə uyğun gəlmir; çünki, əvvəla, Azərbaycan dilində beş səsdən ibarət heca tipi, digər tərəfdən isə iki kar səssizlə başlayan dördsəslili heca tipi yoxdur. Bunları dilimiz öz heca tiplərinə uyğunlaşdıraraq bir qapalı səslə əlavə edir və ikihecalı sözlərə çevirir: is-birt, is-dol, iş-qaf və s.” [12, s. 36].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, i səsi həm də r və ş səsi ilə başlayan sözlərə əlavə olunur: irəx “rəng”, İrza “Rza”, İrbəbə “Rübəbə”, İrəsul “Rəsul”, irəd “rədd, iz”, irayon “rayon”, ireyhan “reyhan”, irəf “rəf”, irazı “razi”, irəfdar “rəftar”, İrəhim “Rəhim”, irəhbər “rəhbər”, irahat “rahat”, İrənə “Rənə”, irəfətə “rəfətə”, İrəcəb “Rəcəb”, irabətədi “rəğbətlə”, irezin “rezin” (əksər şivələrdə).

ş səsinə əvvəl i səsinin əlavəsi şivələrimizdə çox nadir hallarda baş verir. Belə ki, tədqiqatçılar bu hadisəni Şahbuz rayonunun Kolanı kənd şivəsində [12, s. 37] və Şamaxı dialektində işənbə “şənbə” [15, s. 65] sözündə müşahidə etmişlər.

Sözlərin əvvəlinə u səsinin artımı. u səsinin artımı əsasən r səsi ilə başlayan sözlərdə özünü göstərir: Urset “Rusiya”, uruh “ruh”, urvat, Urusdam “Rüstəm”, urusxat “rüsxət”, Urusxara “Rüxsarə”, uruşqa “ruçka”, urza “ruzi”, urusvay “rüsvey” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz, Şərur).

Sözlərin əvvəlinə ü səsinin artımı. Naxçıvan şivələrində bir qayda olaraq ü səsinin artımı da r samiti ilə başlayan sözlərdə özünü göstərir: ürüşvət “rüşvət”, ürkət “rükət”, ürüzgar “ruzigar”, Ürüt “Rüt”, ürbənd “rübənd” (əksər şivələrdə).

Söz əvvəlinə i və u saitlərinin artımı İraq-türkman şivələrində də qeydə alınmışdır: istikan//istikən//istakan//iskan, iskəmli//iskəmbil “stul”, usu//usi//ussu//issu “su”, israqıcün//israqığün [7, s. 65]. Nəinki Azərbaycan dilində və onun şivələrində, eyni zamanda bütün türk dillərində alınma sözlər tələffüz zamanı dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır və bu zaman səs artımı hadisəsi baş verir.

Türkmən dilinin ərsarı dialektlərində: ыссақчан, ысқылат, ышдыра:п, ыспра:пкча, ыра:дйа, ырза:гчулы, Ирежен, Иресу:л, ысто:л, ышгча:ф, ыча:зы, ыча:с, испирт, Ирежим [1, s. 71] sözlərində də sözün əvvəlinə i və u səsələrinin artımı baş vermişdir. Naxçıvan şivələrindən fərqli olaraq dilimizin Muğan qrupu və Ağstafa şivələrində sözlərin əvvəlinə e və i səsələrinin artımı da özünü göstərir.

Söz ortasına saitlərin artımı. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu hadisə epenteza da adlandırılır. Naxçıvan şivələrində çox da geniş yayılmayan bu fonetik hadisə alınma sözlərdə söz ortasında a, ı, i, u, ü səsələrinin artımı şəklində müşahidə olunur.

Söz ortasına a səsinin artımı. “Söz ortasına sait artımı sonor samitlərin iştirak etdiyi sözlərdə baş verir” [3, s. 208]: qaravat “kravat”, talavar “talvar” (əksər şivələrdə).

Söz ortasına ı səsinin artımı: tıraxdor “traktor”, tiyatır “teatr”, sıçıratdı “sıçratdı”, (Şahbuz, Şərur). Türkiyə türkcəsinin şivələrində də ı səsinin artımı: kiral, fireng, bıranş, apartıman, korıhma [13, s. 37] sözlərində baş verir.

Söz ortasına i səsinin artımı: Hüseyin “Hüseyn”, metir “metr”, qəbiz “qəbz”, pilov “plov”, sədir “sədr”, nəfit “neft”, litir “litr”, pılan “plan” (əksər şivələrdə).

Söz ortasına u səsinin artımı: curum “cürm”, zulum “zülüm”, yumurux “yumruq” (əksər şivələrdə).

Söz ortasına ü səsinin artımı: ötürü “ötrü”, hökümdar//hökmüdar “hökmdar”, hökümran// hökmüran “hökmran”, şükür “şükr”, Gülüsüm “Gülsüm”, Gülüzar “Gülzar” (əksər şivələrdə).

Bu hadisə İraq-türkman şivələrində də geniş yayılmışdır: dayaza<dayza (dayı arvadı), sapa-sağ, ilik, rəsim, qəhir, gedərikən [7, s. 65].

Naxçıvan şivələrində piltə “piltə” sözündə sözün ortasında ə səsinin əlavəsi də baş verir.

Söz sonuna saitlərin artımı. Naxçıvan şivələrində söz sonuna saitlərin artımı geniş yayılmış hadisə deyil. Buna baxmayaraq bəzi sözlərdə bu fonetik hadisəni müşahidə edirik: oqqədərə “o qə-dər”, həmi “həm”, kırıntı “kran”, məsələmi “məsələ”, sıxı “sıx”, qədimi “qədim”, bekara “bekar”, metrə “metr”, cürə “cür”, telqrama “teleqram” (əksər şivələrdə), elmi “elm” (Hərə bir yana getdi, bı qardaşım da getdi *elmi* sahəsinə (Şahbuz: Nursu); hökmü “hökm” (*Hökmü* deyil ki, bı dəyqə gətirəsən, işin qutarsın soyra (Şərrur); məhzi “məhz” (Elə əyağın dirədi ki, gərəx' *məhzi* mən isdiyən kimin ola (Ordubad); rəsmi “rəsm” (İmran məllim neçə illər bizim kətdə *rəsmi* məllimi işdəmişdi (Babək) nümunələrində olduğu kimi).

İraq-türkman şivələrində Azərbaycan dilinin digər şivələrindən fərqli olaraq sözün sonuna saitlərin artımı daha geniş yayılmışdır: diploma, lavaşa, nəbzə, lələ, metrə, turpəkə “turpək”, təkə-bir//təkə-tük, təcübə qaldım, qədəri, lakini, rəsmi müəllimi, vallahi, gili “gil”. Bu da maraqlıdır ki, Kərkük şəhər şivələrində feili bağlamalar və feili bağlama tərkibləri şəxslər üzrə təsrifləndikdə ikinci şəxs təkdə -anda, -əndə şəkilçisinin sonuna u saiti artırılır: alandau “sən alanda”, aparandau “sən aparanda”, seçəndau, çağırəndau [7, s. 67].

Nümunələrdə qeyd olunan lavaşa leksik vahidi Naxçıvan şivələrində də işlənir. Lakin burada olan -a İraq-türkman şivələrindəki lavaşa sözündə olan -a kimi söz sonuna artırılan səs deyil, leksik şəkilçi kimi işlənir. Belə ki, İraq-türkman şivələrindəki lavaşa sözünün ifadə etdiyi mənanı Naxçıvan şivələrində lavaş sözü ifadə edir və “buğda unundan hazırlanaraq nazik açılan çörək növünə” deyilir. Lavaşa isə tam yetişmiş meyvədən – daha çox alçadan qısa saxlamaq üçün lavaş formasında hazırlanıb, qurudulmuş meyvə məhsuluna deyilir.

Samitlərin artımı. Naxçıvan şivələrində sait səslərin olduğu kimi samit səslərin də artımı özünü göstərir. Bu hadisəyə sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında rast gəlmək olur. Şivələrdə sait səslərin artımı heca yaratmaq və yanaşı işlənən qoşa samitli sözlərin tələffüzünü asanlaşdırmaq, onları dilimizin qayda qanunlarına uyğunlaşdırmaq idisə, samit səslərin artımı fərqli səbəbdən baş verir. “Saitlərin artımından fərqli olaraq samitlərin artımı kimi görünən hadisəni həqiqətən səs artımı kimi izah etmək tarixiliyi unutmağa və sadəcə olaraq heç bir elmi əsası olmayan təsvirçiliyə gətirib çıxara bilər. Müasir ədəbi dillə müqayisədə şərti olaraq səssizlərin artımı kimi görünən hadisənin səbəbini yalnız müqayisəli-tarixi üsulla aydınlaşdırmaq mümkündür” [12, s. 54]. “Məsələyə müqayisəli-tarixi planda yanaşdıqda burada səs artımı deyil, sözün qədim şəkli özünü göstərir. Daha sonra ədəbi dildə bu səslər düşmüş, dialektlərdə isə qalmışdır” [15, s. 95]. Deməli, burada yalnız şərti olaraq samit səslərin artımından danışmaq lazımdır. Əslində isə dialekt və şivələr dil tarixini mühafizə edən əsas mənbə olaraq burada sözlərin qədim şəkli qorunub saxlanmışdır. Yəni sözlərdə samit artımından deyil, tarixən mövcud olub sonra ədəbi dildə düşən samit səslərdən danışılır.

Söz əvvəlinə samitlərin artımı. Dilimizin digər şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan şivələrində də sözün əvvəlinə h və y samitlərinin artırıldığını müşahidə etmək olur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əslində, bu variantda şivələrdə həmin sözlərin əsl fonetik şəkli qorunub saxlanmış və bu gün də şivələrimizdə həmin sözlər qədim variantında olduğu kimi tələffüz olunur. Məhz buna görə də bir sıra dilçilərimiz bu hadisəyə səs artımı deyil, əksinə səs düşümü hadisəsi kimi yanaşmış və haqlı olaraq bu gün bir çox türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində də bizim şivələrimizdə olduğu kimi işlənən həmin sözlərdə Azərbaycan ədəbi dilində səs düşümü hadisəsinin baş verdiyini qeyd etmişlər.

y səsinin əlavəsi. Yelmar “Elmar”, yendirim “endirim”, yallatdım “aldatdım”, yeniş “eniş”, yenməx’ “enmək” (əksər şivələrdə), yendirmir “bəyənmir, saymır” (Babək, Naxçıvan, Şahbuz). “Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin şivələrində sözlərin əvvəlində y səsinin olmasının dilimizin tarixi ilə bağlı yazılı abidələrdə də mövcudluğu bu səs hadisəsinin qədimliyini göstərir. “Divanilüğət-it-türk”dəki yıldız, yılan, yıl kimi sözlər buna əyani misaldır” [14, s. 77].

y samitinin söz önünə artırılması daha çox Azərbaycan dilinin qərb ləhcəsinə aid xüsusiyyət olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin digər şivələrində də müşahidə olunur. Məgri şivələrində: yeniş, yesir, yəlov, yürək, yəmməx’ [4, s.77]; Nüvədi şivələrində: ya:lov “alov”, yüyit(max) “üyüt(mək)”, yud(max) “ud(maq)” [6, s. 26]; Füzuli şivələrində: yeniş, yendirməx’, yesir “əsir”, yəlov “alov”, yüz “üz” [9, s. 196]; qərb qrupu şivələrində: yəloy, yallatmax (aldatmaq), yeniş, yendirməx’, yıl, yil, yıldız/yulduz, yuldurum/yıldırım, yılxı, yuca, yüz (üz), yüzməx’, yüzüx’, yüzəngi, yulquş, yurax/yürəx’ [2, s. 41]; Şəki şivəsində: yiri, yesir, yuyammax “oyanmaq”, yəlo: “alov” [8, s. 52].

Göründüyü kimi, istər Naxçıvan şivələrində işlənən, istərsə də Azərbaycan dilinin digər tədqiq olunmuş şivələrindən toplanılan nümunələrin əsasən bir çoxu üst-üstə düşür. Bu da onu göstərir ki, söz əvvəlində y səsinin işlənməsi həmin sözlər üçün tarixən ümumi bir qayda, dilin özünəməxsus xüsusiyyəti olmuşdur.

Azərbaycan dilinin qədim yazılı mənbələrinə və türk dillərinə aid yazılmış elmi mənbələrə əsaslanaraq bir daha bu qrup sözlərin şivə variantlarının onların ilkin forması olduğu nəticəsinə gəlirik. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin ilk yazılı mənbələrindən gətirilən nümunələr xarakterikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində: Qalqubanı, *yigitlərim*, yerüñizdən uru duruñ; Qara dırnaq ağ *yüzümə* çalayınmı?; Anası oğlanın böylə digəc Qazanın aqlı başından getdi, düm *yürəgi* oynadı.

İ.Nəsiminin dilində:

Altı avaz, on iki pərdə *yigirmi* dörd şüəb,
Həm rübabü ərgənünam, çəng ilə tənburuyam.

M.Füzulinin dilində:

Fəthi-meyxanə üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim, *yüzümüzə* açıla bir bağlı qapı.

Xətəinin dilində:

Yucalarda olur ol hüma quşu,
Dostum, məhəbbətdir aşiqə işi.

y səsinin sözün əvvəlinə artırılması dilimizin Təbriz şivəsi üçün də xarakterik fonetik hadisədir. M.Məmmədli yazır: “Təbriz dialektində qapalı saitlərdən əvvəl cingiltili, sürtünən y samitinin işlənməsi türk dillərində mövcud olmuş qədim xüsusiyyətlərdən birinin davamıdır: yüzmax, yüzbəyüz, yeniş, yılan, yüzüx” [10, s. 62]. Məhz bu səbəbdən də Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində biz bu hadisəni tez-tez müşahidə edə bilirik. M.Şəhriyada:

Xəzan yeli yarpaqları tökəndə,
Bulud dağdan *yenib* kəndə çökəndə.

Söz əvvəlinə y səsinin artımı dildə qədim forma olduğu üçün türk dillərinin qədim abidələrində də geniş şəkildə öz əksini tapır. M.İslamov yazır: “Müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə sözün əvvəlinə y səsinin əlavəsi kimi görünən bu hadisənin tarixi qədimdir. Belə ki, türk dilinə aid yazılan abidələrdə də y səsi özünü göstərir: Orxon-Yenisey abidələrində: yavac< ağac, yigit, yiti< iti, yulduz, yüz “üz”, yıl “il”, yılan; M.Kaşğaridə: yigit, yılan, yılıq, yüzük, yigirmi, yulduz; İbn-Mühənnada: yigde “iydə”, yigne, yipekçi, yiti, yüzük; V.V.Radlovun lüğətində: yan, yandır, yılxı və s. sözlərdə görmək olar [8, s. 52].

Azərbaycan dili şivələrində özünü göstərən söz əvvəlində y səsinin artımı hadisəsinin qədimliyi, ümumtürk dilləri və onların dialektlərinə də aidliyini bu hadisənin türk dilləri ilə müqayisəsin-

də də görə bilərik. Şivələrimizdə y səsinin artımı kimi göstərdiyimiz hadisə müasir Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində var: yığit, yürek, yılan, yıldız və s.

h səsinin əlavəsi. Həlbətdə “əlbəttə”, həylə “elə”, helim “elm”, hasant “asan”, haçar “açar”, halla-halla “Allah-Allah” (əksər şivələrdə), həfkəməx’ “ovmax”, həlləm-qəlləm (Ordubad), haraba (Səderək). “Bu hadisəyə az və ya çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrdə rast gəlmək mümkündür. Lakin sözün əvvəlində h səsinin əlavəsi daha çox Nuxa və Zaqatala-Qax şivələri üçün xarakterikdir: honda, hunu, hunda, haçar, hama, hordan [8, s. 52].

Türk dillərində h samitinin formalaşması barədə müxtəlif fikirlər var. Akademik M.Şirəliyev yazır: “M.Kaşğari öz məlum əsərində türk tayfa dillərinin fonetikasından danışarkən XI əsrdə bu dillərdə boğaz səslərindən h və ñ səslərinin olmamasını göstərir. Bəzi tayfa dillərində əgər söz əvvəlində h səsinə təsadüf edilsə, bunu da o, başqa dilin, xüsusən hind dillərinin təsiri ilə izah etməyə çalışır. M.Kaşğariyə görə xotarlarda, kəncaklarda söz əvvəlində h (hata<ata, hana<ana) səsinin olması başqa dilin (hind dili) təsirindən başqa bir şey deyildir [15, s. 96]. M.Şirəliyev bu fikri qətiliklə təsdiq etmir və bu fikrə münasibətini belə ifadə edir: “Əlbəttə, M.Kaşğarinin bu fikrində müəyyən dərəcədə həqiqət vardır”.

h səsinin söz əvvəlində formalaşması barədə M.Şirəliyevin yekun fikri belədir: “Həqiqətən h-laşma hadisəsi ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-iber dilləri əhatəsində olan türk dillərində özünü göstərdiyindən, ola bilsin ki, bu, həmin dillərin təsiridir” [15, s. 96].

E.Əzizov və E.N.Nadjepe h samiti barədə Kaşğarinin qeydlərini qiymətli hesab etsələr də, belə düşünürlər ki, bu, türkologiyada son söz sayıla bilməz. Məsələ burasındadır ki, M.Kaşğari heç də bütün türk dialektlərini eyni səviyyədə öyrənməmiş, əsas etibarilə qıpçaq, çigil, arğu və yağma dialektlərini tədqiq etmişdir. O hətta qərbi qıpçaqlara səyahət etməmiş, uyğurlar arasında olmamışdı [5, s. 106; 16, s. 227-228].

Azərbaycan dilinin digər şivələrində də söz əvvəlinə h samitinin əlavəsi hadisəsi qeydə alınmışdır. Məgri şivələrində: həylə “elə”, həylə, hasat, həlbət “əlbət”, həylənçi, həgər/həgə [4, s. 77]; qərb qrupu şivələrində: harava, haçar, Hazırbejan/hazırbeycan, horax, həlbət [2, s. 41]; İraq-türkman şivələrində: halav//halay, haluça, heyvan//eyvan, harsın//harsin, həriştə, hodun, horucım qırdım [7, s. 90] sözlərində təsadüf olunur.

Türkiyə türkcəsinin şivələrində də sözün əvvəlinə h səsinin əlavəsi qeydə alınmışdır:

Haravanın təkəri,

Göndər bizə şəkəri.

“Söz əvvəlində h səsinin işlənməsi türk dilinin Makedoniya şivəsində və qaqauz dilində də geniş yayılmışdır: helbette, hamvar, harmut, haram” [10, s. 62]. Türkmən dilinin ərəsarı dialektində də: həkçillı “akıllı”, herinmek “irinmek”, hövünmek “övünmek”, höyle “eylə” [1, s. 73] sözlərində bu hadisəyə rast gəlirik.

Müasir türk dillərinin və onların dialektlərinin lüğət tərkibindəki leksik vahidlərdə h səsinin fəallığı və yazılı mənbələrdə özünü geniş şəkildə göstərməsi h səsinin türk dillərinə məxsus qədim səs olmasına bir daha tutarlı dəlildir.

Söz ortasına samitlərin artımı. Naxçıvan şivələrində söz ortasına aşağıdakı samit səslər artırılır:

y səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində söz ortasına samit səslərin artımı daha çox y səsinin əlavəsində özünü göstərir. Söz ortasına y səsinin artımı aşağıdakı fonetik şəraitlərdə və əsasən iki sait səs arasında baş verir:

Alınma sözlərin kökündə: eytina “etina”, seyqah “segah”, bayıs “bais”, həylə “elə”, xayın “xain”, fayız “faiz” (əksər şivələrdə), xayın “xain”, zayıf “zəif” (Babək, Ordubad), biyabır “biabır”, Nayıb “Naib”, mayıl “mail”, nayip “naib”, qayılam “qailəm” (Şahbuz, Şəhur).

Sifət düzəldən -sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisinin antonimi olan alınma ön şəkilçilər -bi və -na şəkilçilərinə y səsi əlavə olunaraq Naxçıvanın əksər şivələrində -bey və -nay fonetik variantında

tələffüz olunur: beybafa//biyvəfa “bivəfa”, beymuzd oldux “bimuzd olduq” (Babək, Culfa, Şahbuz), beysavat “bisavad”, biyılqar “biılqar”, beytab “bitab” (Şərur, Ordubad), nayinsaf “nainsaf”, nayirahat “narahat” (əksər şivələrdə).

İdi, imiş, isə köməkçi feilləri bəzi samitlə bitən sözlərə artırıldıqda köməkçi feillərin əvvəlinə y səsi əlavə olunur: qışıymış “qış imiş”, vəziriymiş “vəzir imiş”, payızıymış “payız imiş”, bozuydu “boz idi”, yazıymış “yaz imiş” (əksər şivələrdə).

Sonu saitlə bitən sözlərlə ilə qoşması arasında: baltaynan “balta ilə”, dəhrəynən//dəx'rəynən “dəhrə ilə”, arabaynan “araba ilə”, xəsdəynən “xəstə ilə”, cəhrəynən “cəhrə ilə”, araynan “ara ilə”, məhləynən “məhlə ilə” (əksər şivələrdə).

Akademik M.Şirəliyev Şahbuz rayonunun Kolanı və Sələsüz kənd şivələrində “yayxalamaq” “yaxalamaq” sözünün işlənməsinə təsadüf etmişdir. O, burada olan y səsinin artımını epenteza hadisəsi hesab etməmiş və öz fikrini belə izah etmişdir: “Çünki yaxalamaq sözünün qədim şəkli yayxalamaq olmuşdur. Bunu sübut etmək üçün qədim türk abidələri, Mahmud Kaşğarının lüğəti və müasir qohum dillər gözəl material verir. Yayxalamaq sözü S.E.Malovun “Памятники древнетюркской письменности” əsərində qədim uyğur sözü kimi yayqal şəklində “çalxalanmaq”, “yırğalanmaq”, “tərpənmək” mənasında işlədilmişdir. M.Kaşğaridə də bu söz yayqalamaq şəklində “çalxalanmaq” mənasında işlənir. Türkmən dilində bu söz яйкаламак formasında indi də işlənir” [12, s. 56].

M.İslamov Şəki şivəsində “bu il” mənasında işlənən biyil sözünü izah edərək yazır: “Biyil sözündəki y səsi müasir ədəbi dilimizlə müqayisədə səs artımı kimi görünə də, əslində buradakı y qədim yıl (il) sözünün ilk səsidir [8, s. 53]. Şəki şivəsində olduğu kimi Naxçıvan şivələrində də il sözünün qədim forması olan yıl formasının biyil şəklində qorunub saxlandığını görmək olur. Biz yuxarıda da qeyd etmişdik ki, şivələrdə samit səslərin artımından əslində şərti olaraq danışmaq olar. Çünki burada səs artımı deyil, samit səs artırılan sözlərin qədim fonetik variantlarının şivələrdə qorunmuş şəklindən söhbət gedir. Yəni xalq dilində sözlərin qədim forması mühafizə olunur. Göstərdiyimiz yayxalamaq, biyil kimi nümunələr də bunu bir daha sübut edir.

y səsinin söz ortasında artımı İraq-türkman şivələrində də qeydə alınmışdır: iyçin, eylə, ziy-nət, leymun, rəyis, seygah, bayhoş “bihuş”, bəyhudə “bihudə”, azıydı, varıydı, qarıymış, Qəmbəriymiş, quşıymış, yarıymış, yoxiydi, yoxiymiş, gəlməziydim, qışıysə, yoxiysə, almaynan, baltaynan, zurnaynan [7, s. 92].

h səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində söz ortasına h samitinin artımına əsasən alınma sözlərdə təsadüf olunur: camahat (əksər şivələrdə)//cəməhət, qənəhət “qənaət” (Şahbuz, Şərur, Ordubad), məhlim “məgər” (Şahbuz), Ehdibar “Etibar”, nəhlət “lənət”, sahat “saat” (əksər şivələrdə). Qeyd edək ki, bölgənin şivələrində saat sözünün sahand variantı da özünü göstərir.

b səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində Azərbaycan dilinin digər şivələrindən fərqli olaraq bir neçə sözdə söz ortasına b səsinin artımı hadisəsinə də rast gəldik: komba “koma”, topba “topa” (əksər şivələrdə), çombax “çomaq”, qapbaz “qapaz” (Şahbuz, Şərur, Ordubad). İraq-türkman şivələrində də təmbəl “təməl” sözündə b səsinin əlavəsi qeydə alınmışdır [3, s. 215].

Türk dialektlərində də b səsinin söz ortasına artımı bulambaç “bulamaç”, pambık “pamuk”, kızambık “kızamık”, hambal “hamal” [15, s. 98] kimi leksik vahidlərdə özünü göstərir.

g səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində bir neçə sözdə müşahidə olunur: ötərgi “ötəri”, gedərgi “gedəri”, keçərgi “keçəri” (əksər şivələrdə).

Akademik M.Şirəliyev “Şahbuz şivələrinin fonetikasi” adlı məqaləsində və sonrakı dərslərlərdə “köçərgi, gedərgi” sözlərindəki g səsinə söz ortasına artırılan səs kimi qəbul etmir. O yazır: “Qədim türk dilləri abidələrinə müraciət etdikdə aydın olur ki, buradakı g səs artımı deyil, qədim -kı, -ki, -ğı, -qi, -gi feili isim şəkilçilərindən birinin ilk səsidir. Bir sıra Volqaboyu türk dillərində bu şəkilçilərin ilk səsi düşərək məsdəri əmələ gətirmişdir. Məs.: alğu tatarca “alu”, başqırca “alu”; ketkü tatarca “kitü”, başqırca “kiteu” və s. Cənub-qərb türk dillərində isə olduğu kimi qalmışdır. Məs.: azərbaycancada: silgi, içki, asqı; türkcədə: vergi, askı, bıçkı, içki” [15, s. 97].

v səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində bu hadisəyə az hallarda rast gəlinir. Burada duva “dua”, suval “sual” (əksər şivələrdə) sözlərində v səsinin əlavəsi var.

n səsinin əlavəsi. Dilimizin daha çox şimal-şərq ləhcəsi üçün xarakterik olan söz ortasında n səsinin artımı Naxçıvan şivələrində bir neçə sözdə baş verir: sahand “saat”, zirəng “zirək”, məhəng “məhək” (Babək, Ordubad, Şahbuz, Şərur).

Naxçıvan şivələrində yumurta sözünün yumurtda variantında tələffüzü zamanı söz ortasına d samitinin əlavəsi də özünü göstərir.

Söz sonuna samitlərin artımı. Naxçıvan şivələrində sözün axırında samitlərin artımı hadisəsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyildir. Şivələrdə söz sonuna n, m, t samitlərinin artımı qeydə alınmışdır.

n səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində sözlərin sonuna ən çox əlavə olunan samit n sonrudur. Bu səs həm leksik mənə daşıyan söz qrupunda, həm də leksik mənə daşımayan söz qrupunda və şəkilçilərdə əlavə olunur: paltun/baldun “palto”, deyin “deyə”, təkin “təki”, ötərin “ötəri”, gizdin “gizli”, dəhən “dəfə”, kimin “kimi”, ötrün “ötrü”, çünkin “çünki”, halbukin, kin “ki”. Naxçıvan şivələrindən fərqli olaraq Türkiyə türkcəsinin dialektlərində ki bağlayıcısının sonuna m samiti əlavə olunaraq kim variantında tələffüz olunur ki, buna biz klassik ədəbiyyat nümunələrimizdə də tez-tez rast gəlirik. Məsələn, İ.Nəsimidə:

Ey badi-səba, var, xəbəri yarə ilə *kim*,
Hüdhüd dildir bunu Süleyman dəxi bilməz.

Tədqiqatçılara görə, “xalq dilində ədat və bağlayıcılara m səsinə əlavə etmək ənənəsi əski osmanlıcada fars dilindən alınma olan ki bağlayıcısı yerinə türkcə kim kəlməsini istifadə etmək adətindən irəli gəlmişdir”.

Naxçıvan şivələrində söz sonuna n səsinin əlavəsi daha çox -ca, -cə şəkilçisi artırılmış sözlərdə baş verir: uruscan, farscan, ərəbcən, ingiliscən, əvəlcən, kirimişcən, qabaxcan, aycan, ilcən, ayləlix’cən, yanımcıcan “yanımızca”, oqqədən, üsdüncən (əksər şivələrdə).

İraq-türkman şivələrində də n səsinin söz sonuna artımı: aman “amma”, aslan “əsla”, daiman, yan “ya”, çünkün, kimin, təkin “təki” [7, s. 93] sözlərində qeydə alınmışdır.

m səsinin əlavəsi. Bu hadisə də bir neçə sözdə özünü göstərir: dəfəm “dəfə”, yoxsam “yoxsa”, hələm “hələ”, bəlkəm “bəlkə”, xeyləm “xeyli” (əksər şivələrdə), keşgəm “kaş ki”, sohram “sonra”, sıvayım “savayı”, əyərərəm “əgər” (Şahbuz, Şərur).

t səsinin əlavəsi. Az hallarda bu hadisəyə: hasant “asan”, krant “kran”, qurtdalammax “qurdlanmaq” (əksər şivələrdə), nobat “növbə”, quvvat “qüvvə” (Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz) sözlərində rast gəlirik. Ordubad rayonu şivələrində xahiş sözünün sonuna da t səsinin əlavə olunaraq xayışt variantında tələffüz olunduğu müşahidə edilmişdir. Türk dillərinin əksəriyyətində söz sonunda t səsinin əlavəsi baş verir. Qaqauz dilində peşint “peşin”, özbək dilində tapt “tab”, çuvaş dilində samant “zaman”, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində bekıt “belki”, sankit “sanki”, çünküt “çünki” nümunələrində bu hadisəni müşahidə edirik.

x səsinin əlavəsi. Naxçıvan şivələrində bu hadisə sadacax “sadəcə”, dalıncax “dalınca”, xeylax “xeyli” sözlərində Şahbuz rayonu şivələrində qeydə alınır.

Naxçıvan şivələrində puşqax/buşqax “bucaq” sözündə söz ortasında c səsinin ş səsi ilə əvəzlənməsi baş verir və buraya q səsi artırılır.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, səs artımı hadisəsi Naxçıvan şivələrində ən çox özünü göstərən fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisəyə aid nümunələrin bölgə şivələri üçün özünəməxsusluğu mövzunun öyrənilməsinin əhəmiyyətini bir daha göz önünə qoyur. Burada bir çox örnəklərlə qarşılaşırıq ki, onlar dilimizə məxsus qədim formaların üzə çıxarılmasına imkan verir. Xüsusən samit səslərin artımı bu barədə daha maraqlı faktlarla zəngindir. Hətta şivələrdə müşahidə olunan samit artımı hadisəsini bir çox dilçilər səs artımı kimi deyil, sözlərin orijinal və qədim variantlarının xalq dilində mühafizəsi kimi qiymətləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 376 s.
2. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
3. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
4. Annanirov A., Berdiyev R., Durbliyev N., Şamiradov K. Türkmən dilinin ərsarı dialekti. Aşqabat, 1972.
5. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
6. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
7. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
9. Həsənov A. Azərbaycan dilinin Nüvədi (Zəngəzur) şivəsinin fonetik xüsusiyyətləri // ADU-nun Elmi əsərləri, 1959, № 3, s. 17-31.
10. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
11. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 276 s.
12. Məmmədov İ.M. Qaryakin şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, 1957, № 6, s. 171-199.
13. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2007, 240 s.
14. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
15. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri / M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
16. Özçelik S. Urfa merkez ağzı. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1997, 271 s.
17. Səfərova L.A. Azərbaycan dilinin Culfa şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 116 s.
18. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
19. Уйгурско-русский словарь / Сост. Э.Н.Наджип. Москва: Искусство, 1968, 223 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

PHENOMENON OF ADDITIONAL SOUND IN DIALECTS
(based on the Nakhchivan dialect materials)

The article examines the phonetic phenomenon of additional sound in Nakhchivan dialects. The study demonstrates that Nakhchivan dialects possess an abundance of distinctive examples of phonetic phenomena. The addition of sound is also widely expressed in dialects and is found in different parts of the word. The principle of expectation of the sequence of vowels and consonants, which is characteristic of Turkish languages, is the primary reason for the addition of both vowels and consonants. The appearance of additional vowel sounds occurs mainly in words with two consonants, and serves to adapt these words to the pronunciation rules of our language. In Nakhchivan dialects, the addition of a, ı, i, u, ü is most often observed. And at the beginning, middle, and end of the word, the addition of consonants h, y, b, g, v, t, n, m, x occurs. Indeed, dialects are the main source of facts about the history of the language, and as a result of the phenomenon of additional

sound, the ancient form of words has been preserved here. We are not talking about adding consonants to words, but rather about consonant sounds that existed historically and then disappeared from the literary language.

Keywords: *phonetics, dialect, phonetic phenomena, adding sounds.*

Нурай Алиева

**ЯВЛЕНИЕ ДОБАВОЧНОГО ЗВУКА В ГОВОРАХ
(по материалам Нахчыванских говоров)**

В статье исследуется фонетическое явление добавочного звука в Нахчыванских диалектах. Исследование показывает, что Нахчыванские диалекты очень богаты уникальными примерами фонетических явлений. Добавление звука также очень широко проявляется в диалектах и встречается в разных частях слова. Основной причиной добавления как гласных, так и согласных звуков является характерный для турецких языков принцип ожидания последовательности гласных и согласных звуков. Появление добавочных гласных звуков происходит главным образом в словах с двумя согласными и служит адаптации этих слов к правилам произношения нашего языка. В Нахчыванских диалектах чаще наблюдается добавление а, ı, i, u, ü. А добавление согласных звуков h, y, b, g, v, t, n, m, x происходит в начале, середине и конце слова. На самом деле диалекты являются основным источником фактов об истории языка, и в результате явления добавочного звука здесь сохранилась древняя форма слов. То есть речь идет не о добавлении согласных в словах, а о согласных звуках, существовавших исторически и затем исчезнувших в литературном языке.

Ключевые слова: *фонетика, диалект, фонетические явления, добавление звука.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.01.2025

Son variant 17.02.2025